

Inhoud

Zadie Smith – De droom van de gestrekte arm	7
1 Het Derde Rijk der dromen – Ontstaansgeschiedenis	25
2 De aanpassing van de privépersoon of ‘Het leven zonder muren’	39
3 Bureaucratische gruwelsprookjes of ‘Ik beleef nergens meer plezier aan’	53
4 De dagelijkse werkelijkheid in de nacht of ‘Zodat ik mijzelf niet versta’	61
5 De non-held of ‘En spreek geen woord’	71
6 Het koor of ‘Daar kun je niets tegen beginnen’	81
7 Doctrines worden zelfstandig of ‘De donkerharigen in het Rijk der Blonden’	91

8 Handelend optredende personen of 'Als je maar wilt'	105
9 Verhulde wensen of 'Eindstation Heil'	119
10 Openlijke wensen of 'Die willen we erbij hebben'	129
11 Dromende Joden of 'Als het nodig is, maak ik plaats voor het papier'	139
Nawoord Charlotte Beradt – Dromen onder de dictatuur	157
Barbara Hahn – 'Een kleine bijdrage aan de geschiedenis van het totalitarisme'	169
Noten	179

Voorwoord

De droom van de gestrekte arm

Door Zadie Smith

In het Duitsland van de vroege jaren 1930, waarin de dreiging van het nazisme steeds sterker werd, drong de staatspropaganda dieper en dieper door in het droomleven van de burgers. Hoe zit het vandaag de dag met onze dromen, onder invloed van algoritmes? En wat heeft de terugkeer van Donald Trump voor ons in petto?

Charlotte Beradt werd in 1907 geboren in Forst, een Duitse plaats niet ver van de Poolse grens. Als betrekkelijk jonge journaliste schreef ze over vrouwenkwesties en andere aspecten van het sociale en politieke leven in Duitsland voor het weekblad *Die Weltbühne*. In 1933 kwam Beradt, een overtuigd communiste en Joodse, ineens zonder werk te zitten. Naarmate de nazibeweging aan invloed won, kreeg zij meer nachtmerries.

Ze vroeg zich af of andere mensen vergelijkbare dromen hadden. Heel discreet begon ze te informeren naar anderen dromen: 'Ik vroeg het aan de kleermaker, de burens, een tante, de melkboer, een vriendin, vrijwel altijd zonder te zeggen wat mijn bedoeling was.' Ze deed het omdat ze vond dat 'dergelijke dromen moeten worden bewaard voor

het nageslacht'. Ze legde honderden van die dromen vast voordat ze in 1939 vluchtte naar Amerika. Daar werkte ze als kapster voor mede-immigranten en bracht zo nu en dan tijd door met haar vriendin Hannah Arendt.

In 1966 stelde ze eindelijk haar collectie samen, ordende de dromen op thema, voorzag ze van haar eigen bescheiden commentaar en verrijkte elk kort hoofdstuk met een citaat van mensen als Kafka en Brecht, of van Arendt. Het resulteerde in een dun boekje dat ze de gedenkwaardige titel gaf: *Das Dritte Reich des Traums*. (Het Derde Rijk der dromen). Het boekje werd een bescheiden succes maar wist niet echt door te dringen tot het collectieve Amerikaanse bewustzijn, zoals het werk van Arendt, misschien omdat Beradt ons geen complexe hermeneutiek van het totalitarisme aanreikt, maar eerder een betrekkelijk helder beeld van de psychologische effecten van propaganda en manipulatie op een bevolking.

Er is niets cryptisch of freudiaans aan *Das Dritte Reich des Traums*. De dromen duiden zich min of meer zelf.

Goebbels kwam naar mijn fabriek. Alle personeelsleden moesten zich opstellen in twee rijen, en ik moest tussen die rijen in gaan staan en de Hitlergroet brengen. Het kostte me een halfuur om mijn arm omhoog te krijgen, millimeter voor millimeter. Goebbels sloeg mijn inspanningen gade alsof het een toneelstuk was, zonder enig blijk van vermaak of ergernis, maar toen ik eindelijk mijn arm had weten te strekken, sprak hij acht woorden: 'Ik zit niet te wachten op jouw Hitlergroet.' Vervolgens draaide hij zich om en liep naar de deur.

En daar stond ik dan, in mijn eigen fabriek, tussen mijn eigen mensen, aan de schandpaal genageld met mijn gestrekte arm. De enige manier waarop ik fysiek in staat was te blijven staan, was door strak naar zijn horrelvoet te kijken terwijl hij naar buiten hinkte. Zo bleef ik staan tot ik wakker werd.

Beradt vraagt zich af welke titel ze de droom van de fabrieks-directeur moet geven. *De droom van de gestrekte arm? De droom van de transformatie van het individu?*

Het feit dat de fabriekseigenaar door de knieën ging zonder verzet te bieden, én het feit dat zijn neergang geen enkel doel of betekenis had, maakt zijn droom tot een perfecte parabel van de vorming van de gedweë, totalitaire onderdaan.

Het boek staat vol met dit soort parabellen.

Hoe wordt iemand een totalitaire onderdaan? Wat is daar – afgezien van de dreiging van geweld – voor nodig? Dat zijn vragen die de dromers van Beradt zichzelf niet durven te stellen in het nuchtere daglicht, maar die wel opduiken in het duister van de nacht. Dit is de droom van een vijfenveertigjarige arts, een jaar na de totstandkoming van het Derde Rijk:

Om een uur of negen, toen mijn werkdag erop zat en ik me op de bank wilde nestelen met een boek over Matthias Grünewald, verdwenen ineens de muren van mijn kamer, van mijn hele appartement. Vol afgrijzen keek

ik om me heen en ik zag dat geen van de appartementen, zo ver het oog reikte, nog muren had. ‘Op de 17^e van deze maand is de Wet tot afschaffing van muren in werking getreden,’ hoorde ik uit een luidspreker schallen. Nu de appartementen geen enkele privacy meer bieden, leef ik op de bodem van de zee om onzichtbaar te zijn.

‘Leven zonder muren,’ schrijft Beradt, ‘zou heel goed de titel kunnen zijn, niet alleen van dit hoofdstuk, maar van een roman of een wetenschappelijk onderzoek naar het leven onder een totalitair bewind.’ De dokter begrijpt heel goed waarom hij die droom had: de dag ervoor was, in zijn wakende bestaan, het blokhoofd van de buurt waar hij woonde naar hem toe gekomen om te vragen waarom hij geen vlag had opgehangen. ‘Ik stelde hem gerust en bood hem een borrel aan, maar ik dacht stilletjes: Niet aan mijn vier muren... niet aan mijn vier muren.’ Maar onder een totalitair regime bestaat er niet langer zoiets als ‘stilletjes denken.’ Een leven zonder muren is een leven zonder privacy, zonder de mogelijkheid om je af te vragen, of zelfs te weten, wat je voelt of denkt als je weer bent verlost van de blik van het blokhoofd. Het is een leven waarin de zware taak van het denken is gedelegeerd aan het collectief, en waarin de openbare ruimte niet langer een veelvoud is van ideeën, maar een plek waar men zich moet voegen.

‘Ik zat in een loge bij de opera,’ vertelt een vrouw.

Het was een uitvoering van mijn lievelingsopera, *Die Zauberflöte*. Na de zin ‘Zeker, dat is de duivel,’ kwam

er een peloton agenten binnen en ze kwamen recht op mij af, hun voetstappen galmden luid en helder door de zaal. Met behulp van een speciaal apparaatje hadden ze ontdekt dat ik aan Hitler had gedacht bij het horen van het woord ‘duivel’. Ik keek om me heen, naar alle mooi aangeklede mensen in de zaal, en met mijn ogen smeekte ik om hulp, maar iedereen bleef strak voor zich uit kijken, zwijgend en wezenloos, zonder ook maar één blik van mededogen. Sterker nog, de oudere heer op de stoel naast me zag er heel beschaafd en vriendelijk uit, maar toen ik zijn blik probeerde te vangen spookte hij naar me.

Deze zelfde vrouw heeft een boekverbrandingsdroom. Ze probeert Schillers *Don Carlos* te redden van de vlammen door het boek onder haar bed te verstoppen. De stormtroepen dringen binnen, vinden het boek en smijten het op een truck die op weg is naar een boekverbranding – en precies op dat moment realiseert ze zich dat het niet *Don Carlos* is, maar gewoon een atlas. Ze laat de atlas wegvoeren – en voelt zich desondanks verschrikkelijk schuldig. Als ze de droom vertelt, voegt ze eraan toe: ‘Ik heb in een buitenlandse krant gelezen dat het publiek tijdens een uitvoering van *Don Carlos* luid was gaan applaudisseren bij de zin: “O, geef ons gedachtenvrijheid.”’

Beradt merkt op dat de dromen die ze heeft verzameld iets met elkaar gemeen hebben:

Heel verschillende mensen komen allemaal uit bij dezelfde symbolen om een verborgen fenomeen van de

Het Derde Rijk der dromen – Ontstaansgeschiedenis

In de dromen en visioenen van de nacht,
In de tover van de diepste slaap,
of wanneer hij ligt te sluimeren,
opent God de oren van de mens
en laat hem schrikken¹

Job

De enige mens die in Duitsland nog een privéleven
leidt, is iemand die slaapt.²

Robert Ley, NS-Reichsorganisationsleiter

Meneer S., de ongeveer zestigjarige eigenaar van een middelgrote fabriek, droomde, de derde dag na Hitlers machts-greep, dat hij werd gebroken en toch fysiek onaangetast bleef. Wat latere onderzoeken van politicologen, sociologen en artsen als het wezen en de uitwerking van een totalitair regime op mensen zouden definiëren, schilderde hij in een korte droom preciezer en subtieler dan hij ooit in wakende toestand had gekund. Hij droomde:

‘Goebbels komt naar mijn fabriek. Hij laat het personeel in twee rijen, links en rechts, aantreden. Ik moet ertussen staan en mijn arm heffen in de Hitlergroet. Het kost mij een halfuur om mijn arm, millimeter voor millimeter, omhoog te krijgen. Goebbels ziet mijn inspanningen aan als een schouwspel, zonder een enkel teken van goed- of afkeuring, maar als ik mijn arm eindelijk heb geheven, zegt hij vijf woorden: “Ik hoef uw groet niet”, draait zich om en loopt naar de deur. Zo sta ik daar, in mijn eigen bedrijf, tussen mijn eigen mensen, aan de schandpaal genageld, met geheven arm. Ik ben daar fysiek alleen maar toe in staat door mijn blik op zijn klompvoet te vestigen terwijl hij naar buiten hinkt. Tot ik wakker word, sta ik daar zo.’

Meneer S. was een oprechte, zelfbewuste, bijna despotische man. Zijn hele leven draaide om zijn bedrijf, waarin hij – zelf

een sociaaldemocraat – sommige oude partijgenoten al sinds twintig jaar werk bezorgde. Je zou, wat hem in die droom werd aangedaan, bondig samengevat, ‘psychische foltering’ kunnen noemen, zoals ik spontaan deed toen hij mij zijn droom in 1933, een paar weken nadat hij hem had gedroomd, vertelde. Maar als je nu, achteraf, met gescherpte blik, de begrippen vervreemding, ontworteling, isolatie, identiteitsverlies en een breuk in de levensloop (die tegenwoordig al in het dagelijks vocabulaire opgenomen dreigen te worden en waarmee anderzijds zoveel mythologisering wordt bedreven) in de droom van de fabrieksdirecteur zoekt, vind je ze allemaal terug in heldere beelden; zo helder als die van een slaapwandelaar. Hij verliest in zijn bedrijf, waarmee zijn persoonlijkheid samenvalt, zijn waardigheid en zijn waarde; en dat voor zijn personeel, als hun vaderlijke heer, maar zich heer te voelen vormt het belangrijkste deel van zijn levensgevoel, waarvan ook zijn levenslange politieke gezindheid deel uitmaakt. Dat trekt de bodem weg onder zijn zelfgeschapen fundament, berooft hem van zijn identiteit en zijn bestaan van zijn continuïteit. Hij wordt daardoor een vreemde voor zichzelf, doordat het hem niet alleen isoleert van de omstandigheden van zijn bestaan, maar ook van zijn eigen karakter, dat zijn authenticiteit verliest.

Hier droomde een man dus direct vanuit zijn bestaan – een paar dagen van dat bestaan tijdens de ‘machtsovername’, een actuele politieke gebeurtenis – politiek-psychologische fenomenen. Hij droomde ze zo precies, dat hij zelfs de beide vormen van vervreemding, zowel die van de omringende wereld als die van zijn diepste zelf, die vaak verward of verwisseld worden, in zijn droom opvoert. En hij komt tot

een precieze slotsom: dat zijn poging om zich aan te passen, terwijl iedereen toekijkt, zijn openbare schande, slechts een initiatierite in de totalitaire maatschappij vormt, een politieke kunstgreep, een kil en cynisch menselijk experiment, door het staatsgeweld zo bedoeld om zijn wil te breken. Dat hij zonder enig aanzien te gronde gaat, maar ook zonder zin of doel, maakt de droom van de fabriekseigenaar tot een volmaakte parabel van de positie van de onderdaan van een totalitair regime. Als hij daar uiteindelijk staat, niet bij machte zijn eenmaal geheven arm weer omlaag te krijgen, en met een kleinzielige wraaklust kijkend naar de klompvoet van de machthebber, om zich staande te houden, is zijn persoonlijkheid methodisch en met de modernste middelen gesloopt, als een ouderwets huis dat moet wijken voor de nieuwe orde. Wat hem overkomt is weliswaar treurig, maar geen tragedie, het heeft zelfs iets potsierlijks; het betreft hier geen individueel noodlot, maar een typerende gebeurtenis in het kader van het proces van de omwenteling, dat aan hem wordt voltrokken: hij is niet eens een non-held, maar een non-persoon geworden.

De droom liet de fabrieksdirecteur niet los, hij bleef terugkeren, telkens voorzien van nieuwe, beschamende details. ‘Het zweet stroomt, bij de inspanning om mijn arm te heffen, over mijn gezicht, en lijkt op tranen, alsof ik voor Goebbels sta te huilen.’ – ‘Ik zoek naar troost op de gezichten van mijn mensen, maar vind niet eens hoon of verachting, alleen maar leegte.’ Eén keer waren de expressiemiddelen van zijn droom vernietigend duidelijk, bijna pamflettistisch: tijdens de een halfuur durende poging om zijn arm te heffen, breekt zijn ruggengraat.

Daaruit moet niet worden geconcludeerd dat de fabriekseigenaar door een droom een gebroken man werd, of omgekeerd, dat hij zo droomde omdat hij gebroken was. Hij bleef een vrije, relatief moedige man, zij het iemand die leed onder de situatie en in zijn bedrijf lange tijd geen problemen had. Maar de droom – geen terugtrekking in de pathologische wereld van dwangvoorstellingen, hoe vaak de droom ook terugkeerde, maar de uitdrukking van een zojuist ontstane dwang die hem omgaf, waar hij de basisvoorwaarden niet van kende maar slechts vermoedde, en die hij in zijn droom op een logische wijze verder ontwikkelde – had zich diep in hem genesteld, ‘ingekeerd’, was de uitdrukking die hij gebruikte. Toen hij hem aan mij vertelde tijdens een gesprek over politiek, liep zijn gezicht rood aan en trilde zijn stem.

Een getuige van dromen als deze en het effect ervan op degene die ze droomt, is Paul Tillich, die ze maandenlang, nadat hij in 1933 uit Duitsland vertrok, droomde. ‘Ik ben ontwaakt met het gevoel dat ons hele bestaan zou veranderen. In wakende toestand geloofde ik dat wij aan het ergste konden ontkomen, maar mijn onderbewustzijn wist wel beter.’³

De droom van de fabriekseigenaar – hoe moet je hem noemen? ‘Over de geheven arm’, ‘Over de aanpassing van mensen?’ – die direct uit de werkplaats leek te komen van het totalitaire regime waar het mechanisme van het functioneren ervan wordt geproduceerd, bracht mij op een gedachte die ik al eerder vluchtig had gehad: dat dromen als deze niet verloren mochten gaan. Als het regime ooit als tijdsfenomeen voor de rechter zou komen te staan, zouden ze als bewijsmateriaal kunnen dienen, want ze leken veel inzichten te

bevatten over de gevoelens en motieven van mensen tijdens hun inschakeling als radertjes in de totalitaire machinerie. Wie besluit om een dagboek bij te houden, doet dat bewust, hij geeft vorm aan zijn ervaringen, verheldert en verdoezelt. Maar dromen als deze, als nachtjournaals, leken weliswaar het effect van politieke gebeurtenissen op het innerlijk van mensen minutieus als een seismograaf vast te leggen, maar ze kwamen voort uit een spontane, psychische activiteit. Op die manier konden droombeelden de structuur helpen duiden van een werkelijkheid die op het punt stond om te veranderen in een nachtmerrie.

Zo begon ik dus door de dictatuur gedicteerde dromen te verzamelen. Dat was bepaald niet eenvoudig, omdat sommigen bang waren om te vertellen welke dromen hun waren opgedrongen; ik stuitte zelfs op de droom 'Het is verboden om te dromen, maar toch droom ik', steeds in bijna dezelfde vorm, wel een keer of zes.

Ik vroeg mensen uit mijn omgeving naar hun dromen. Mensen die profiteerden van het nieuwe regime of die enthousiaste voorstanders ervan waren, waren voor mij moeilijk toegankelijk, en hun reacties bleken, in de samenhang die mij voor ogen stond, bovendien niet erg betekenisvol. Ik vroeg het aan naaisters, burens, tantes, de melkboer, aan vrienden, bijna altijd zonder mijn doel toe te lichten, want ik wilde het liefst ongekleurde antwoorden.

Vaak hielp mijn modeldroom, die van de fabrieksdirecteur, de mensen aarzelend over de brug. Sommigen was hetzelfde overkomen als hem. Ze hadden een actuele, politieke droom gedroomd, die een diepe indruk had achtergelaten, die ze zonder nadere toelichting hadden begrepen. Anderen

waren naïever, en zich niet volledig bewust van de thema's van hun dromen. Het begrip en de weergave van de dromen hing natuurlijk ook af van de intelligentie en de ontwikkeling van de individuele dromers, maar of het nu om een jong meisje ging of om een oude man, een arbeider of een academicus, bij alle verscheidenheid van uitdrukkingsvaardigheid, van de kracht van de herinnering – in al hun dromen doken elementen op van betrekkingen tussen een totalitair regime en burgers, die op dat moment nog niet waren geformuleerd, zoals in de droom van de fabriekseigenaar het fenomeen van het breken van de persoonlijkheid.

Dat de droombeelden die ik heb verzameld soms door de dromers werden geretoucheerd, bewust of onbewust, spreekt vanzelf. De ervaring leert dat bij het weergeven van dromen veel afhangt van het moment waarop de droom wordt opgeschreven, of dat nog in dezelfde nacht gebeurt; in dat geval – wat in verschillende van mijn voorbeelden het geval is – hebben zij het sterkste documentaire karakter. Wordt de droom later opgeschreven of gewoon uit de herinnering verteld, dan spelen al verschillende inzichten uit het wakkere bewustzijn mee in de formulering ervan. Maar afgezien van het feit dat het ook interessant is hoeveel dat wakkere bewustzijn 'wist' en uit beelden van de werkelijkheid aanvulde: de actuele politieke dromen waren bijzonder intensief, relatief eenvoudig en weinig fragmentarisch, omdat ze uit een enkelvoudige gebeurtenis voortvloeiden; het materiaal ervan was meestal samenhangend, anekdotisch, en zelfs in dramatisch opzicht geordend, waardoor ze makkelijk werden onthouden. En ze waren dan ook – tegen de algemene tendens in om dromen, en dan vooral